วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ประติมากรรมขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล
ทรงเรียบเรียงจากบทความของศาสตราจารย์ จอง บัวเซอลีเย่
(**ต่อจาก**นิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๒ เล่ม ๖ พ.ศ. ๒๕๑๒)

ลักษณะรูปภาพทางพุทธศาสนา

งานค้นคว้าที่เกี่ยวกับลักษณะรูปภาพของประติมากรรมในพุทธศาสนายังคงมีอยู่น้อย โดยทั่วไปข้อความที่มีอยู่บ้างในศิลาจารึก ก็อาจทำให้เราตั้งสมมติฐานได้เกี่ยวกับพุทธศาสนาลัทธิมหายาน นอกจากนี้ นอกจากประติมากรรมบางรูปที่เราอาจทราบว่าหมายถึงผู้ใดได้อย่างแน่นอน เช่นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและรูปเหวัชระ ฯลฯ ภาพพุทธประวัติซึ่งมักสร้างขึ้นตามเรื่องราวที่แน่นอน ก็ทำให้อาจรู้จักได้โดยง่ายเช่นเดียวกัน และยังสามารถทำให้เราสังเกตถึงอิทธิพลใหม่ ๆ ของต่างชาติได้ด้วย

พระศรีศากยมุนี ได้เคยกล่าวถึงปางและท่าทางของพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่เสมอ ๆ มาแล้ว รวมทั้งความสำคัญของพระพุทธรูปบางแบบ เช่นพระพุทธรูปนาคปรกของขอมตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๐๐ แต่ตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๕๐ เท่านั้น ที่เกิดมีภาพพุทธประวัติบางตอนสลักอยู่บนทับหลัง เช่น ทับหลังที่ปราสาทจรัป ณ เมืองโพธิสัตว์ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ (*รูปที่ ๑๒๑*) ความนิยมสลักภาพพุทธประวัติได้ทวีมากยิ่งขึ้นตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เช่นที่ปราสาทหินพิมาย และความนิยมเช่นนี้คงได้รับอิทธิพลตามแบบพุทธศาสนาลัทธิมหายานมาจาก

รูปที่ ๑๒๑
ส่วนกลางของทับหลังจากปราสาทจรัป เมืองโพธิสัตว์
ศิลาทราย ยาวทั้งหมด ๑.๓๐ เมตร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอมแบบเกาะแกร์ หรือแปรรูป

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ศิลปลพบุรีภายในประเทศไทย และก็ได้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เช่นที่ปราสาท สสรร สทัม (*Sasar Sdam*) ซึ่งปัจจุบันทับหลังรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ปราสาทพระป่าเลไลยก์ ซึ่งสร้างขึ้นในพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท เมื่อถึงศิลปขอมแบบบายน ทั้งในภาพลายก้านขดเล่าเรื่อง ทับหลัง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งบนหน้าบัน ต่างก็มีภาพพุทธประวัติตอนต่าง ๆ แม้ว่าจะไม่ติดต่อกัน และโดยมากมักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ พุทธประวัติและชาดกบางเรื่อง *(พระพุทธรูปในแถบบริเวณเมืองพระนครมักจะถูกอุดเสีย ในระยะเวลาหลังรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เล็กน้อย ยกเว้น ณ ปราสาทพระป่าเลไลยก์ ด้วยเหตุนี้ภาพทางพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่จึงมักถูกแก้ไขเสียทั้งสิ้น ในบรรดาภาพสลักสมัยนี้ที่น่าดูที่สุดและเป็นที่รู้จักกันมากที่สุดก็คือภาพที่ปราสาทตาพรหมในบริเวณเมืองพระนคร และหน้าบันที่ปราสาทนาคพันสำหรับประตูซุ้มที่ปราสาทพระป่าเลไลยก์นั้นคงสร้างขึ้นพร้อมกับตัวปราสาท และมีอายุเก่ากว่าศิลปแบบบายนเล็กน้อย*) น่าเสียดายที่มีกลุ่มประติมากรรมที่หักพังไปเสียแล้วอยู่กลุ่มหนึ่ง ซึ่งคงเป็นรูปนายฉันนกหรือฉันนะกับม้ากัณฐกะ บัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์กรุงไซ่ง่อน หลักฐานเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าประติมากรรมทางพุทธศาสนาคงเจริญรุ่งเรืองอยู่ในศิลปขอมมากกว่าที่เราค้นพบตัวอย่างกันในปัจจุบัน หลังศิลปแบบบายน เมื่อมีการก่อสร้างที่ทำด้วยอิฐหรือศิลาน้อยลง หน้าบันซึ่งมีภาพสลักเล่าเรื่องก็ยิ่งเหลือน้อยลงกว่าแต่ก่อน สำหรับโบราณสถานในกลุ่มเมืองพระนครเราก็อาจกล่าวถึงได้แต่เพียงภาพสลักที่เก่าที่สุดของโบราณสถานเลขที่ ๔๘๖ ซึ่งมีลักษณะพิเศษและมีพระพุทธรูปแบบ "คอมมาย" *(รูปที่ ๗๘ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๒ เล่ม ๔ หน้า ๗๖)* แต่ในสมัยนี้ความนิยมสลักภาพลงบนหลักศิลาก็เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น *(รูปที่ ๗๓ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๒ เล่ม ๔ หน้า ๗๐)* และเปิดทางแนวใหม่ให้แก่ลักษณะรูปภาพในพุทธศาสนาปางปาฏิหาริย์สำคัญ ๆ มีภาพสลักแสดงหมดเกือบทุกปาง อาจเป็นภาพโดด ๆ เช่นปางประสูติ หรือภาพเป็นแนวประดับบนแผ่นศิลา

ในสมัยหลังเมืองพระนคร คือหลัง พ.ศ. ๒๑๕๐ ก็ยังคงมีภาพสลักทางพุทธศาสนาที่งดงามอยู่ รวมทั้งยังคงน่าสนใจในลักษณะรูปภาพบางประการ เช่นภาพการปลงพระเกศาที่ปราสาทพระปีฤหลังที่ ๑๐ *(รูปที่ ๔๖ ในนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๒ เล่ม ๒ หน้า ๗๔)* และภาพเช่นเดียวกันบนหน้าบันที่ซ่อมแล้ว ณ ปราสาทหลังกลางของวัดนคร *(รูปที่ ๗๙ ในนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๒ เล่ม ๔ หน้า ๗๗)* และยังมีภาพสลักบนภูเขาอีกหลายแห่ง เช่นที่พนมสันตึกและพระธมที่กุเลน ในระยะนี้การก่อสร้างที่ผสมกับไม้หรือเป็นไม้ล้วนก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้น จนลงท้ายก็เกือบจะไม่เหลืออะไรที่ยังคงรักษาไว้ได้ ยกเว้นแผ่นไม้สลักบางแผ่นและภาพเขียนรุ่นหลังตาม

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

วัดต่าง ๆ แต่เราก็ยังคงได้อาศัยหลักฐานรุ่นหลังเหล่านี้ศึกษาเรื่องลักษณะรูปภาพทางพุทธศาสนาได้บ้าง

ในประเทศกัมพูชาไม่เคยค้นพบธรรมจักรศิลาซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของศิลปทวารวดีภายในประเทศไทย และพระพุทธบาทที่รู้จักกันก็ดูเหมือนจะมีอายุไม่เก่าไปกว่าสมัยหลังเมืองพระนคร รอยพระพุทธบาทที่สำคัญที่สุดก็คือรอยที่ "พระพัน" ในปราสาทนครวัด (*รูปที่ ๘๒ ใน นิตยสารศิลปากร บีที่ ๑๒ เล่ม ๔ หน้า ๗๙*) และรอยพระพุทธบาทที่ปราสาทบายน แต่ทั้งสองรอยก็ดูเหมือนจะไม่ได้สร้างขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๑

รูปแม่พระธรณีคือแม่พระธรณีบิดมวยผมในภาพปางมารวิชัย ซึ่งมีความสำคัญอยู่มากในรูปภาพทางพุทธศาสนาในปัจจุบันในภาคเอเชียอาคเนย์ ก็ดูเหมือนจะปรากฏขึ้นที่ประเทศกัมพูชาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ เช่นที่ปราสาทบึงมาลา ปราสาทตาพรหมในบริเวณเมืองพระนครและปราสาทตาพรหมที่เกว้นบาตี ฯลฯ (*รูปที่ ๑๒๒*)

สำหรับบรรดาพระพิมพ์ที่ทำด้วยดินเผา (*สมัยเมืองพระนคร*) หรือโลหะมีค่า (*สมัยหลังเมืองพระนคร*) ก็มีพยานหลักฐานอยู่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ เท่านั้น พระพิมพ์ขอม (*ภาพลายเส้นที่ ๑๔ รูป ข,ช*) ซึ่งแสดงโดยลักษณะของประติมากรรมและสถาปัตยกรรมในศิลปแบบนครวัดและบายนและอยู่ในพุทธศาสนาลัทธิมหายานนั้นแยกออกอยู่ต่างหากในบรรดาพระพิมพ์ในภาคเอเชียอาคเนย์ และได้ค้นพบเป็นจำนวนมากภายในประเทศไทย พระพิมพ์สมัยหลังเมืองพระนครมักเป็นศิลปที่เสื่อมแล้ว สร้างขึ้นในพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทและใกล้เคียงกับพระพิมพ์แบบอยุธยาในประเทศไทยมาก

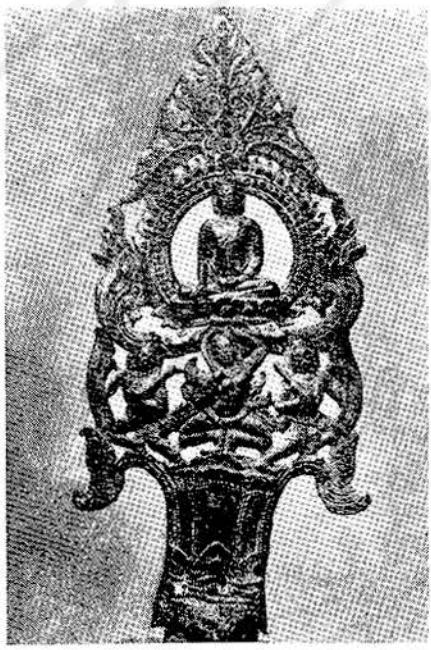

รูปที่ ๑๒๒
ยอดธง ? แสดงภาพปางมารวิชัย สัมฤทธิ์
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ประเทศไทย
ศิลปขอมหรือลพบุรี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘–๑๙

พระพุทธรูปหลายองค์สลักเรียงต่อกันได้สร้างขึ้นเป็นครั้งแรก ณ ปราสาทหินพิมายในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน คือ พระพุทธรูปยืนทรงแสดงปางวิตรรกะ (*แสดงธรรม*) ทั้งสองพระหัตถ์

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ก

ข

ค

ช

ง

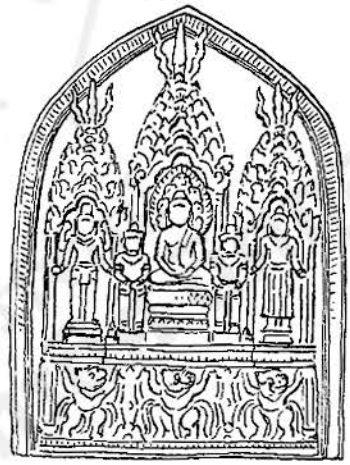

จ

ฉ

ภาพลายเส้นที่ ๑๕
พระพิมพ์ในศิลปขอมหรือลพบุรี

ก. พระพุทธรูปปางสมาธิ สูง ๑๔.๕ ซม. พบที่พระปฐมเจดีย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ข. พระพุทธรูปปางมารวิชัย สูง ๘.๕ ซม. พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา

ค. พระพุทธรูป ๓ องค์ปางมารวิชัย สูง ๑๓.๕ ซม. สถานที่พบและรักษาเช่นเดียวกับ ข.

ง. พระพุทธรูป ๑๕ องค์แบ่งเป็น ๓ แนว สูง ๑๒.๕ ซม. สถานที่พบและรักษาเช่นเดียวกับ ข.

จ. พระพุทธรูปนาคปรกท่ามกลางทวารบาล พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและนางปรัชญาปารมิตา สูง ๑๕.๕ ซม. สถานที่พบและรักษาเช่นเดียวกับ ข.

ฉ. เอกาทศมุขล้อมรอบด้วยพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ สูง ๑๑.๕ ซม. สถานที่พบและรักษาเช่นเดียวกับ ข.

ช. พระพุทธรูปนาคปรกภายในปราสาท สูง ๑๑.๕ ซม. สถานที่พบและรักษาเช่นเดียวกับ ข.

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

พระพุทธรูปแบบนี้มีอยู่ ๒ ชุด ณ ปราสาทหินพิมาย และชุดหลังนั้นสร้างเพิ่มเติมขึ้นในศิลปแบบบายน พระพุทธรูปแบบนี้ที่นั่งปางสมาธิก็มีอยู่ในศิลปแบบบายน ซึ่งส่วนใหญ่มักจะถูกอุดเสีย ณ โบราณสถานในกลุ่มเมืองพระนคร ยกเว้นที่ปราสาทพระขรรค์และปราสาทบันทาย-ฉมาร์ พระพุทธรูปดังกล่าวมักสลักอยู่เป็นแนวบนผนังศาสนสถาน ในซุ้มบนยอดหลังคา และบนยอดกำแพง *(ความจริงพระพุทธรูปนั่งปางสมาธิสลักเรียงเป็นแนวก็มีปรากฏอยู่แล้วบนทับหลัง ณ ปราสาทหินพิมาย – ผู้เรียบเรียง)* พระพุทธรูปเช่นนี้มักสลักเรียงเป็นแนวอยู่บนหลักศิลาเล่าเรื่องด้วย จะทราบได้ว่าแตกต่างกันก็เฉพาะแต่ต้นไม้ที่ตรัสรู้และบริวาร หรือจากจารึกเท่านั้น เช่นศิลาจารึก ณ ปราสาทบายน ซึ่งกล่าวถึงพระพุทธธรรมทรรศิน พระพุทธรูปสลักเรียงเป็นแนวดังกล่าวยังปรากฏอยู่อีกในศิลปสมัยหลังเมืองพระนคร เช่น ภาพสลักภายในปราสาทพระปีฤหลัง ที่ ๑๐

ประติมากรรมในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน แม้ว่าเราจะมีร่องรอยของประติมากรรมในพุทธศาสนาลัทธิมหายานในสมัยก่อนเมืองพระนครแต่เพียงเล็กน้อย รวมทั้งประติมากรรมดังกล่าวเพียง ๒ – ๓ รูปในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐ – ๑๕๕๐ แต่หลักฐานดังกล่าวก็มีอยู่อย่างมากมายในศิลปแบบบนครวัดและโดยเฉพาะอย่างยิ่งในศิลปบายน แม้กระนั้นเราก็ยังไม่อาจทราบถึงประติมากรรมเหล่านี้ได้อย่างแน่นอนทั้งหมด หลักฐานต่าง ๆ ที่มักกล่าวข้อความอย่างกำกวมก็ไม่อาจทำให้เรานำประติมากรรมเหล่านี้ไปผูกพันกับนิกายใด ๆ ได้โดยเฉพาะ นิกายในพุทธศาสนาลัทธิมหายานที่มีปรากฏอยู่ในราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ก็คือนิกายวิชญานวาทินหรือโยคาจาร นิกายเดียวกันนี้ก็ดูจะปรากฏมีขึ้นอีกในจารึกสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

พระพุทธรูปต่าง ๆ ในพุทธศาสนาลัทธิมหายานก็ยังไม่อาจกำหนดได้ว่าเป็นองค์ใด และจารึกสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็มักจะกล่าวถึงแต่เพียงรูปพระไภษัชยคุรุเช่นจารึกตามสถานพยาบาลต่าง ๆ พระพุทธรูปแบบนี้อาจเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องที่ทรงถือผอบมีฝาปิดอยู่ในพระหัตถ์ทั้งสองข้าง และทรงยกผอบนี้ขึ้นอยู่ในระดับพระอุระ ในศิลปแบบเดียวกันนี้คือศิลปแบบบายน พระพุทธรูปต่าง ๆ ที่ทรงแสดงปางสมาธิ ก็อาจทราบได้ว่าเป็นองค์ใดเนื่องจากสิ่งที่ทรงถืออยู่ในพระหัตถ์ เป็นต้นว่ารูปพระอมิตาภะ ซึ่งน่าประหลาดที่จารึกในสมัยนี้กล่าวถึงน้อยมาก ก็คงจะทรงถือบาตรใบเล็ก ๆ อยู่ในพระหัตถ์ นอกจากนี้พระอมิตาภะยังอาจทรงมีพระทาฒิกะ *(เครา)* และพระมัสสุประกอบอยู่ด้วย เช่นในลักษณะรูปภาพของจีน–ญี่ปุ่น พระพุทธรูปดังกล่าวมีปรากฏอยู่บ่อย ๆ ในศิลปขอมระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐ – ๑๕๕๐ สิ่งที่พระพุทธรูปทรงถืออยู่ในพระหัตถ์นี้มักเรียกกันว่า "ผลไม้" แต่ถ้าพิจารณาจากพระพุทธรูปสัมฤทธิ์โดยละเอียด ก็จะเห็นได้ว่าอาจเป็นสิ่งดังต่อไปนี้คือ บาตร ดวงมณี ดอกบัว สถูป (?)

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗–๑๘ รูปพระวัชรธร แม้ว่าจะสร้างเป็นพระพุทธรูปแบบเดียวกับพระศรีศากยมุนีในศิลปแบบบายน ไม่ว่าจะทรงเครื่องหรือไม่ ก็อาจรู้จักได้โดยง่าย เพราะมักอยู่ในปาง "วัชร–ฮูม–กร–มุทรา" อยู่เสมอ เช่นรูปพระวัชรธร จากปราสาทบันทายฉมาร์ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ (*รูปที่ ๑๒๓*) สำหรับรูปพระวัชรสัตว์ซึ่งมองเห็นได้ ๓ เศียรและมี ๖ กร ก็เป็นเทพเจ้าที่สำคัญบนทับหลังที่ปราสาทหินพิมาย

พระโพธิสัตว์ รูปพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ มักทรงเครื่องทรงแบบเดียวกับเทวดาในศาสนาพราหมณ์ในสมัยเดียวกัน จนกระทั่งถึงปลายศิลปแบบนครวัด ต่อในศิลปแบบบายนรูปพระโพธิสัตว์จึงมักทรงเครื่องทรงที่แปลกออกไป ซึ่งบางครั้งก็แปลงมาจากจีวรของพระพุทธรูป

รูปที่ ๑๒๓
พระวัชรธร จากปราสาทบันทายฉมาร์
ศิลาทราย สูง ๗๐ ซม.
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอมแบบบายน

พระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย พระโพธิสัตว์องค์นี้เป็นพระอนาคตพุทธเจ้า บางครั้งก็มีพระนามกล่าวอ้างถึงอยู่ในจารึก และทรงมีความสำคัญอยู่ในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ในประเทศกัมพูชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร มีประติมากรรมศิลาจากตรุงเดียน (*Trung—dien*) ซึ่งเป็นเทวรูปพระนารายณ์ที่ดัดแปลงให้เป็นรูปพระศรีอาริยเมตไตรย รูปพระศรีอาริยเมตไตรยที่หล่อด้วยสัมฤทธิ์ มีมากที่สุดและสร้างขึ้นตั้งแต่ศิลป.แบบไพรกเมงลงมา ประติมากรรมเหล่านี้ มักมี ๔ กร และทรงเกล้าเกศาเป็น "ชฎา–มงกุฎ" ประดับด้วยรูปสถูปจำลอง รวมทั้งทรงเครื่องทรงแบบนักบวช คือผ้าโธตีสั้นหรือยาว ตามลักษณะที่มีกล่าวไว้ในตำรา ประติมากรรมสัมฤทธิ์เล็ก ๆ ดังกล่าวในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ ก็มีที่มาจากปราสาทออกยมและสถานที่อื่นซึ่งไม่ทราบที่มา นอกจากนี้ก็มีประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ซึ่งค้นพบที่บ้านโคนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา หล่อขึ้นในปลายศิลปแบบกำพงพระหรือต้นศิลปแบบกุเลน (*รูปที่ ๑๒๔*) รูปพระศรีอาริยเมตไตรยองค์นี้อาจรู้จักได้จากไข่มุกหรือลูกแก้วที่ประดับทรงเกศาหรือ "ชฎา" อยู่

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

รูปที่ ๑๒๔
เศียรพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย
พบที่บ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
สัมฤทธิ์ สูง ๖๘ ซม.
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
ศิลปขอมหรือลพบุรี พ.ศ. ๑๓๒๕ – ๑๓๕๐

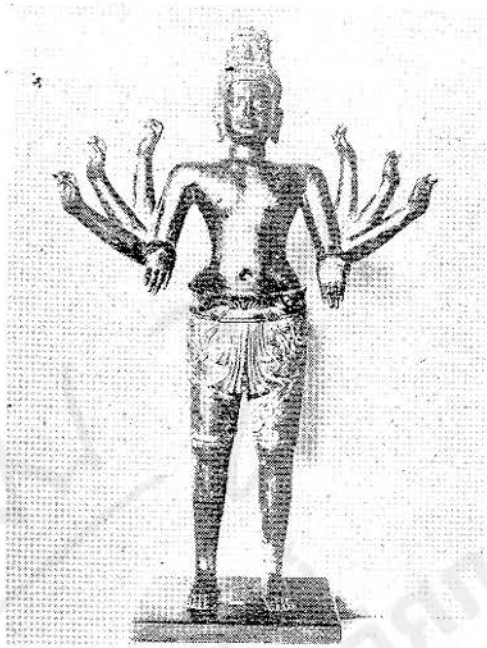

รูปที่ ๑๒๕
พระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรยจากวัดอัมบีลตึก
สัมฤทธิ์ สูง ๙๕ ซม.
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอมแบบบาแค็งหรือเกาะแกร์

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่จากวัดอัมบีลตึกในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ *(รูปที่ ๑๒๕)* มี ๘ กร ก็ยังคงรักษาลักษณะรูปภาพเช่นเดียวกันไว้ ในขณะเดียวกันเจดีย์จากถมาพวกและจากพนมสรก ก็ดูเหมือนจะแสดงรูปพระศรีอาริยเมตไตรยที่มี ๒ กร แสดงปางประทานพร และทรงศิราภรณ์แบบ "กิรีฏะ – มุกุฏะ" ในศิลปแบบบายน รูปพระศรีอาริย-เมตไตรยก็ดูเหมือนจะเกี่ยวข้องกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คือในบรรดาประติมากรรม ๓ องค์ที่มีพระพุทธรูปอยู่กลาง

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เป็นพระโพธิสัตว์ที่สร้างกันบ่อยที่สุดในศิลปขอมลงมาจนถึงปลายศิลปแบบบายน แต่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เก่าที่สุดก็ไม่เก่าไปกว่า พ.ศ. ๑๒๕๐ และดูจะมีมาก่อนข้อความที่กล่าวไว้ในศิลาจารึกเสียอีก

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรกลุ่มแรกของขอมในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ – ๑๔ แสดงให้เห็นถึงประติมากรรม ๒ กรที่แสดงลักษณะต่างๆ กัน เป็นความพยายามที่จะดัดแปลงลักษณะรูปภาพ

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ที่ได้รับมาโดยเฉพาะ เช่นนุ่งผ้าโธฏียาว อันอาจเห็นได้จากประติมากรรม ๒ กรที่แสดงลักษณะต่าง ๆ กัน เป็นความพยายามที่จะดัดแปลงลักษณะรูปภาพที่ได้รับมาโดยเฉพาะ เช่นนุ่งผ้าโธฏียาว อันอาจเห็นได้จากประติมากรรมสัมฤทธิ์จากปราสาทออกยมและจากประติมากรรมซึ่งไม่ทราบที่มาในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ ผ้าโธฏียาวมีชายยาวห้อยอยู่ข้างหน้าและชายสั้นรูปคล้ายสมอเรือ เช่นประติมากรรมจากราชเคียในพิพิธภัณฑ์ส่วนตัวของดิเดโลต์ (*Didelot รูปที่ ๑๒ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๓ หน้า ๙๔*) นุ่งผ้าโจงกระเบนสั้นมีชายผ้ารูปสมอเรืออยู่ข้างหน้าและคาดเข็มขัดหลายเส้น เช่นประติมากรรมสัมฤทธิ์จากเมืองนครบุรี รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์แรก ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นทรงเกล้าเกศาแบบ "ชฎา–มงกุฎ" พระโพธิสัตว์จากราชเคียทรงกระบังหน้า และพระโพธิสัตว์จากเมืองนครบุรีทรง "กิรีฏะ – มุกุฏะ" (*รูปที่ ๑๒๖*)

รูปที่ ๑๒๖
พระโพธิสัตว์โลเกศวรจากเมืองนครบุรี
สัมฤทธิ์ สูง ๒๒ ซม.
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๓–๑๔

รูปที่ ๑๒๗
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
ศิลาทราย สูง ๘๐ ซม.
พิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส
ศิลปขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๓

สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรกลุ่มที่ ๒ ซึ่งก็คงสร้างขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกับกลุ่มแรก อยู่ใกล้เคียงกับเทวรูปในศาสนาพราหมณ์มากกว่า เช่นประติมากรรมซึ่งไม่ทราบที่มาในพิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส (*รูปที่ ๑๒๗*) โดยเฉพาะรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กร จาก

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

สัมลัญ (*Samlanh*) พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญและจากลูเงียปอัน (*Luu-nghiêp-an*) แต่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ – ๑๕ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากสระนางตาโศก (*Srah Neang Ta Sok*) ในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ แม้จะมีลักษณะแปลกไปทุกประการ แต่ก็ยังคงมีเครื่องแต่งองค์คล้ายกับประติมากรรมรุ่นแรก ๆ บ้าง

สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในสมัยเมืองพระนคร ก็แตกต่างจากเทวรูปในศาสนาพราหมณ์ เฉพาะแต่มีรูปพระอมิตาภะเล็ก ๆ บน "ชฎา" เท่านั้น รูปพระโพธิสัตว์เหล่านี้ไม่ว่าจะทรงกระบังหน้าหรือไม่ ก็คงมีวิวัฒนาการเช่นเดียวกับเทวรูปในศาสนาพราหมณ์นั่นเอง อย่างไรก็ดี ควรจำไว้ด้วยว่าในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐ – ๑๕๕๐ มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กรจากตวลฉิเทพ ในศิลปแบบบันทายศรี ไม่ทรงอาภรณ์เครื่องประดับ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์กีเมต์ (*รูปที่ ๓๒ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๒ เล่ม ๑ หน้า ๗๐*) และเจดีย์จากถมาพวกและพนมสรก ในศิลปแบบคลัง เป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ทรงเครื่องอาภรณ์ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีปรากฏอยู่น้อยในศิลปขอมแบบบาปวน และดูเหมือนจะไม่เคยปรากฏเลยที่ปราสาทหินพิมายในประเทศไทย แต่กลับมาเป็นที่นิยมกันอีกอย่างมากมายตั้งแต่ศิลปแบบนครวัดลงมา เป็นรูปที่ทรงกระบังหน้าและ "ชฎา – มงกุฎ" หรือทรงมงกุฎรูปกรวย แต่แบบหลังนี้ก็มีน้อยกว่าแบบแรก อย่างไรก็ดี รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่มีมากที่สุดนั้นอยู่ในศิลปแบบบายน มักทรง "ชฎา – มงกุฎ" โดยไม่มีกระบังหน้าประกอบ ลักษณะของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ทำเป็นรูปมนุษย์อย่างแท้จริงเป็นต้นว่าที่สลักเป็นภาพนูนต่ำนั้นมีอยู่น้อย ส่วนใหญ่ของรูปพระโพธิสัตว์จะมีเพียงเศียรเดียว แต่มี ๔ หรือ ๘ กร เช่นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร "เปล่งรัศมี" (*รูปที่ ๑๒๘*) ภาพสลักนูนต่ำที่ปราสาทบันทายฉมาร์แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๘ กายแตกต่างกัน คือ มีตั้งแต่ ๔ ถึง ๓๒ กร และ ๑ ถึง ๑๖ เศียร อย่างไรก็ดีภาพสลักเหล่านี้ก็ได้รับการค้นคว้าอธิบายแต่เพียงเล็กน้อยจากตำราชื่อ

รูปที่ ๑๒๘
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร "เปล่งรัศมี"
จากปราสาทพระถกล
ศิลาทราย สูง ๑.๓๐ เมตร
พิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส
ศิลปขอมแบบบายน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

การัณฑพยูหสูตร รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเหล่านี้เป็นประติมากรรมยืนทั้งสิ้น แต่ก็มีที่เป็นประติมากรรมนั่งบ้าง เช่นประติมากรรมนั่งอิงแผ่นหลัง ณ ปราสาทตาพรหมในบริเวณเมืองพระนคร ทรงทั้งกระบังหน้าและมงกุฎ อยู่ในตอนต้นศิลปแบบบายน แต่ส่วนใหญ่มักทรง "ชฎา–มงกุฎ" มากกว่า พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนี้มักเป็นองค์หนึ่งในประติมากรรม ๓ องค์ มีทั้งที่สลักจากหินทราย หล่อด้วยสัมฤทธิ์ และสร้างเป็นพระพิมพ์ โดยเข้าเป็นคู่กับรูปนางตารา หรือมิฉะนั้นก็เข้าเป็นคู่กับพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรยซึ่งหาได้น้อยกว่า มีพระพุทธรูปเป็นประติมากรรมองค์กลาง

โดยมากมักคิดกันว่าหน้าบุคคล ๔ หน้าที่สลักอยู่บนยอดปราสาทในศิลปแบบบายนนั้น เป็นพักตร์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นอกจากนี้พระองค์ยังทรงมีรูปเป็นม้าพลาหะซึ่งปรากฏอยู่ในกลุ่มประติมากรรมลอยตัวที่ปราสาทนาคพัน *(รูปที่ ๑๒๙)* รูปม้าพลาหะนี้มีอ้างอิงถึงอยู่ในศิลาจารึกด้วย

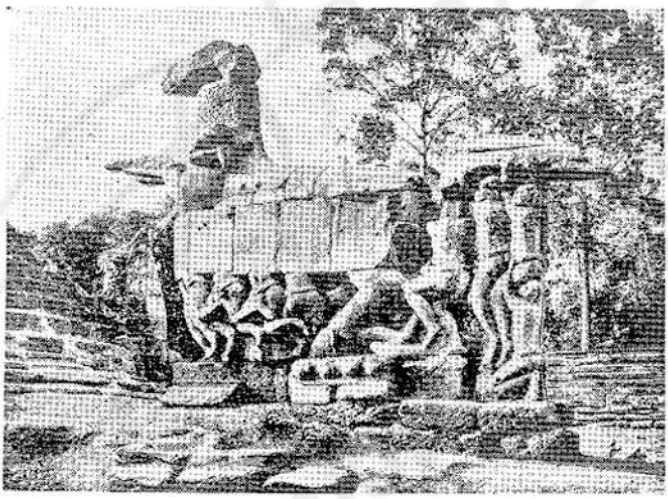

รูปที่ ๑๒๘
ม้าพลาหะและกลุ่มบุคคลที่ปราสาทนาคพัน
ศิลา
ศิลปขอมแบบบายน

ภาพลายเส้นที่ ๑๖
ภาพสลักบนเชิงเสาติดกับผนัง
ณ ประตูด้านใต้ของปราสาทหินพิมาย
องค์กลาง แสดงภาพวัชรปาณี
ศิลปขอมแบบนครวัดหรือลพบุรี
ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๐–๑๗๐๐

พระวัชรปาณี พระโพธิสัตว์องค์นี้มีอ้างอิงอยู่ในจารึกบ้าง และสร้างเป็นประติมากรรมขึ้นตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๐๐ คือบนเจดีย์ที่ถมาพวก มีลักษณะเป็นรูปอสูร ๔ กร หรือรูปเทพ ๖ กร ๓ เศียร พระวัชรปาณีนี้มีปรากฏอยู่อย่างสำคัญในบรรดารูปภาพที่ปราสาทหินพิมาย และมักจะเกี่ยวข้องอยู่กับรูปพระวัชรสัตว์บนทับหลัง หรือแยกออกทำหน้าที่เป็นทวารบาล เช่นที่สลักอยู่บนฐานเสาอิงกรอบประตู ฐานเสาติดกับผนัง *(ภาพลายเส้นที่ ๑๖)* พระวัชรปาณีนี้มีปรากฏอยู่น้อยในศิลปแบบบายน แม้ว่าในสมัยนั้นจะนิยมสร้างรูปพระวัชรธรและพระวัชรสัตว์กันเป็นจำนวน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

มากก็ตาม (*คำว่า "วัชรินี" ในจารึกของขอมนั้น ดูเหมือนจะหมายถึงทั้งพระวัชรปาณี พระวัชรสัตว์ และพระวัชรธร*)

พระมัญชุศรี พระโพธิสัตว์องค์นี้ดูจะมีปรากฏอยู่ในศิลปแบบบายน คือบรรดาประติมากรรมที่นั่งอิงแผ่นหลัง ครองจีวร และประทับนั่งในแบบ "ราชลีลาสน์" คือห้อยพระชงฆ์ขวาลง ทรงอาภรณ์และทรงสวมมงกุฎ ๓ ยอดเช่นเดียวกับพระกฤษณะ เป็นต้นว่ารูปพระมัญชุศรีกุมารภูต ณ พิพิธภัณฑ์กีเมต์

นางปรัชญาหรือศักติ ในชั้นต้นก็มีรูปนางปรัชญาปารมิตาซึ่งเกี่ยวข้องอยู่กับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในจารึกตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๒๕ และเกี่ยวข้องกับพระวัชรปาณีใน พ.ศ. ๑๔๙๖ คือในศิลาจารึกบัดชุม สำหรับประติมากรรมรูปนางปรัชญาปารมิตาก็สร้างไว้เป็นรูปนางตาราในแบบต่าง ๆ ประติมากรรมที่เก่าที่สุดอยู่ในศิลปแบบคลัง คือบนเจดีย์ที่ถมาพวก และพนมสรก เป็นรูปนางปรัชญาปารมิตาที่มี ๑, ๔ หรือ ๕ เศียร และตั้งแต่ ๔ ถึง ๘ กร ประติมากรรมลอยตัวรูปนางปรัชญาปารมิตาเริ่มปรากฏตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ คือในศิลปแบบนครวัด เป็นรูปเอกทศมุข (*๑๑ เศียร*) ๖ กร ซึ่งบัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์กีเมต์ ในศิลปแบบบายนเราจะเห็นรูปนางปรัชญาปารมิตามีถึง ๒๒ กร และเศียรจำนวนต่าง ๆ กัน เป็นต้นว่า ในประติมากรรมสัมฤทธิ์และภาพสลักบนเสาหิน อย่างไรก็ดี ภาพที่มี ๔ เศียรหรือกรหลายกรก็มักสลักเป็นภาพนูนต่ำ ภาพสลักคล้ายรูปร่างมนุษย์มีมากกว่าและมักสลักเป็นประติมากรรมขนาดใหญ่ สลักเป็นรูปนางปรัชญาปารมิตายืนหรือนั่งคุกเข่า บางครั้งก็สวมกระบังหน้า แต่มักสวมศิราภรณ์รูปกรวยครอบอยู่เหนือมวยผม (*ซึ่งบางครั้งก็เป็นศิราภรณ์รูปกรวยปลายตัด เช่นในประติมากรรมสัมฤทธิ์และภาพสลักนูนต่ำ*) บนเศียรมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ปรากฏอยู่ (*รูปที่ ๑๓๐*) ประติมากรรมบางรูปที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันเช่นมีนัยน์ตาปิดสนิท แต่ไม่มีพระพุทธรูปองค์เล็กอยู่เหนือมวยผม ก็อาจจัดเป็นรูปนางปรัชญาองค์อื่นๆ ได้

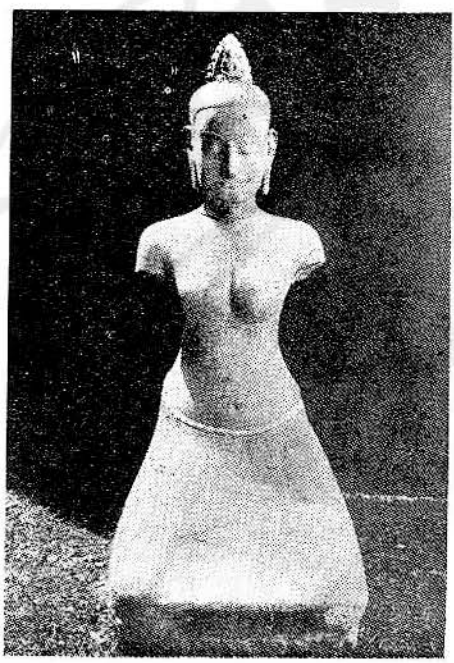

รูปที่ ๑๓๐
นางปรัชญาปารมิตาจากปราสาทพระขรรค์
ในบริเวณเมืองพระนคร
ศิลาทราย สูง ๑.๑๐ เมตร
พิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส
ศิลปขอมแบบบายน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

เทพองค์อื่นๆ ในศิลปะแบบบายน นอกไปจากรูปทวารบาลและเทพธิดาประจำศาสนสถานแล้ว แม้ว่าจารึกจะไม่กล่าวอ้างถึง แต่ก็ยังคงมีเทพองค์อื่นๆ อีกที่เราอาจจะกล่าวอ้างถึงได้จากหลักฐานทางตำราในพุทธศาสนา

นางโคกินี ฑากินี และโยคินี ไม่ได้ปรากฏอยู่แต่เฉพาะในมณฑลของพระพิมพ์เท่านั้น แต่ในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ยังปรากฏอยู่เป็นภาพสลักนูนต่ำด้วย เช่นบนทับหลังและฐานเสาคิดกับผนัง ณ ปราสาทหินพิมาย บางครั้งก็มีการสร้างเป็นประติมากรรมลอยตัว เช่นรูปสัมฤทธิ์ซึ่งมักจะมีผู้คิดว่าเป็นรูปนางอัปสร ประติมากรรมหลายรูปที่สร้างขึ้นในพุทธศาสนาลัทธิตันตระอย่างแน่นอน เช่นประติมากรรม ๓ พักตร์ ณ พิพิธภัณฑ์กีเมต์ ก็ยังไม่อาจทราบว่าเป็นผู้ใดได้อย่างแน่นอน

พระไตรโลกยวิชัย อาจรู้จักได้อย่างแน่นอนบนทับหลังด้านตะวันออกของปราสาทองค์กลาง ณ ปราสาทหินพิมาย

พระเหวัชระ มีหน้าที่อันสำคัญและมักปรากฏอยู่บนสิ่งของที่ใช้ในกิจพิธี เช่นบนสังข์สัมฤทธิ์สำหรับรดน้ำมนต์ *(รูปที่ ๑๓๑)* หรือเป็นบุคคลสำคัญอันดับแรกหรืออันดับรองบนพระ

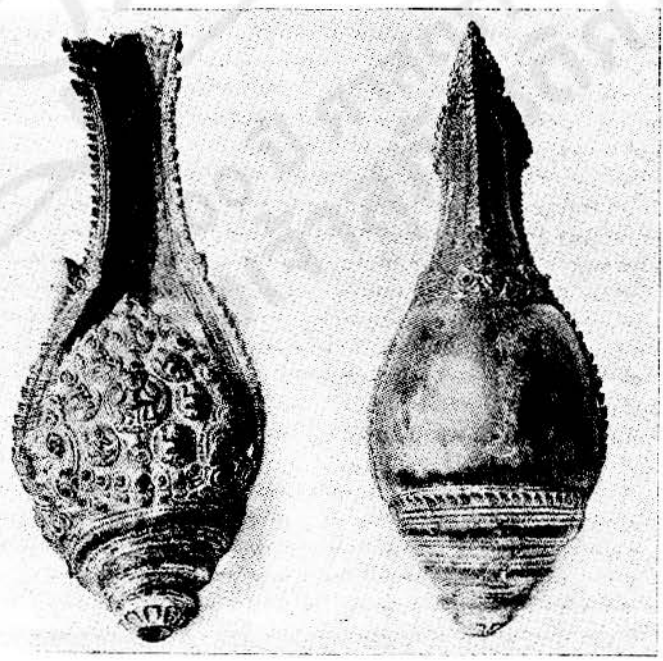

รูปที่ ๑๓๑
สังข์สัมฤทธิ์ประดับด้วยมณฑลของเหวัชระ
ค้นพบในบริเวณเมืองพระนคร
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอมแบบบายน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

พิมพ์ในพุทธศาสนาลัทธิตันตระ บางครั้งรูปเหวัชระก็เกี่ยวข้องกับรูปเหรุกะ และสลักอยู่บนแผ่นหินหรือเสาหิน มีเทพเจ้าองค์อื่น ๆ ในพุทธศาสนาลัทธิตันตระเข้ามาประกอบ ประติมากรรมสัมฤทธิ์รูปเหวัชระเล็ก ๆ ก็มีอยู่เป็นจำนวนมากพอใช้ แสดงท่าทางฟ้อนรำที่บางครั้งก็ได้สัดส่วนอย่างน่าชมมาก *(รูปที่ ๑๓๒)*

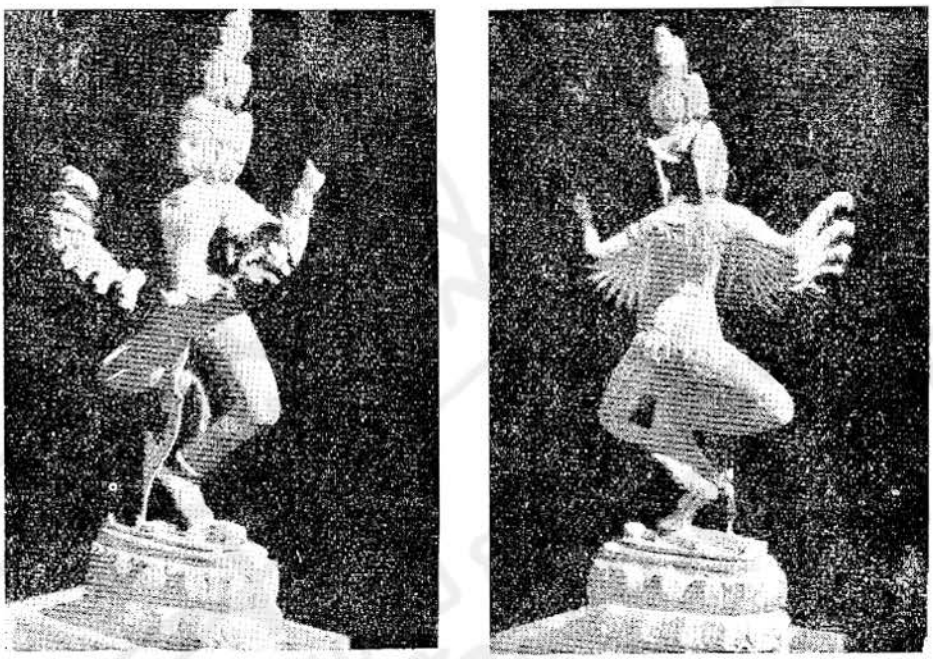

รูปที่ ๑๓๒
เหวัชระจากปราสาทบันทายฤๅ
สัมฤทธิ์ สูง ๓๑ ซม.
พิพิธภัณฑสถานกรุงพนมเปญ
ศิลปขอมแบบบายน

นอกจากนี้ ยังมียันตร์ในพุทธศาสนาลัทธิตันตระอีก เป็นต้นว่า ยันตร์ที่สลักอยู่บนแผ่นหินภายในปราสาทบัตชุม แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาลัทธินี้ได้มีปรากฏอยู่แล้วที่เมืองพระนครตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๙๖

รูปสัตว์และลายพันธุ์พฤกษา

ภาพสัตว์ปรากฏเป็น ๒ แบบในประติมากรรมขอม คือแบบหนึ่งเลียนแบบมาจากสัตว์ตามธรรมชาติ เช่น รูปโคนนทิ รูปช้าง ฯลฯ อีกแบบหนึ่งเลียนแบบมาจากสัตว์ในเทพนิยาย เช่น รูปสิงห์ รูปนาค ฯลฯ แต่โดยทั่วไปการเลียนแบบสัตว์ในเทพนิยายนั้นก็มีขีดจำกัด แม้ว่าสัตว์

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ที่เป็นสัญญลักขณ์โดยทั่วไปมักสลักตามแบบเทพนิยายเช่นรูปสิงห์ รูปนาค และรูปโคนนทิจะสลักเหมือนโคจริง ๆ แต่ลักษณะรูปช้างก็สลักตามธรรมชาติ ถึงแม้จะมีหน้าที่เป็น "ทินนาค" คือผู้รักษาทิศหรือช้างสำหรับบรรทุกก็ตาม ส่วนรูปนาคนั้นจะสลักอย่างเป็นสัตว์ตามเทพนิยายเสมอ ไม่ว่าจะเป็นรูปนาคเฝ้าศาสนสถานหรือรูปพระยานาควาสุกรีหรือพระยานาคมุจลินท์

โคนนทิ เป็นโคที่มีโหนกอยู่บนต้นคอ และเป็นพาหนะของพระอิศวร หรือเป็นพระอิศวรเมื่อมีรูปร่างเป็นสัตว์ รูปโคนนทินี้เท่าที่ค้นพบแล้วมีแต่เพียงรูปสัตว์ แต่อาจมีรูปร่างเป็นมนุษย์อยู่ในจำพวกทวารบาลก็ได้ เช่นในศิลาจารึกปราสาทกอกโปและในตำราของอินเดีย รูปโคนนทิมักสลักเป็นภาพนูนต่ำ เช่นบนทับหลัง หน้าบัน และฐานบางฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นพาหนะของพระอิศวรหรือพระอุมามเหศวร รูปโคนนทิลอยตัวมีน้อย และส่วนใหญ่ก็ชำรุดจนไม่อาจศึกษาได้ รูปโคนนทิลอยตัวใช้วางอยู่หน้าทางเข้าเทวาลัยของพระอิศวร.เช่นเดียวกับในประเทศอินเดีย และอาจอยู่ในอาคารเล็ก ๆ ที่สร้างด้วยไม้ รูปโคนนทิที่ทำด้วยเงินจากปราสาทสมโบร์ไพรกุกหลังได้คงตั้งอยู่ในมณฑปหน้าปราสาทองค์กลาง ดังที่มีกล่าวไว้ในศิลาจารึก สำหรับเทวาลัยที่มีประตูเปิดออกทั้ง ๔ ด้าน รูปโคนนทิก็หันหน้าออกประจำอยู่แต่ละทิศของทางเข้า เช่นที่ปราสาทบากอง ปราสาทพนมบาแค็ง

จารึกกล่าวถึงการสร้างโคนนทิหลายรูปตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ คือในรัชกาลของพระเจ้าจิตรเสน มเหนทรวรมัน และพระเจ้าอีศานวรมันที่ ๑ ได้ค้นพบรูปโคนนทิหลายรูปในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แต่เราก็ไม่สามารถจัดว่าเป็นศิลปแบบใดแบบหนึ่งได้ รูปโคนนทิที่เก่าที่สุดคงเป็นรูปโคนนทิเล็ก ๆ จากเมืองนครบุรี ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์กีเมต์ เป็นรูปโคนนทิหมอบไม่มีเครื่องประดับ สลักอยู่บนยอดเสาหินชิสต์ *(ยอดเสาธงทำด้วยดีบุกที่เมืองออกแก้วทำเป็นรูปโคกำลังยืน ไม่มีตาที่สามอยู่เหนือหน้ามาก ทำให้ยังไม่อาจจัดเป็นรูปโคนนทิได้อย่างแน่นอน)* บรรดารูปโคนนทิจากบาเกและจากบาสัก ในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ สลักคล้ายโคจริง ๆ มาก สวมสร้อยคอใหญ่ประดับด้วยกระดิ่งหลายใบ ก็ดูเหมือนจะแสดงถึงแบบที่แตกต่างกัน ๒ แบบ คือแบบแรกยกเท้าหน้าข้างขวาขึ้น และแบบหลังหมอบอยู่เหนือเท้าทั้งสี่ ประติมากรรมสัมฤทธิ์เล็ก ๆ จากแถบไพรเวงในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ เป็นประติมากรรมที่เก่าที่สุดของขอมที่แสดงถึงรูปพระอุมามเหศวรประทับนั่งเหนือโคนนทิ *(รูปที่ ๙๑ ในนิตยสารศิลปากร บีที่ ๑๒ เล่ม ๕ หน้า ๙๓)* และได้รับอิทธิพลจากศิลปอินเดียอย่างมาก นอกจากนี้ ยังมีรูปโคนนทิอื่น ๆ อีก

ในศิลปสมัยเมืองพระนคร ก็มีรูปโคนนทิตั้งแต่ปราสาทพระโค พ.ศ. ๑๔๒๒ วิวัฒนาการของรูปโคนนทิดังที่นางจิลแบรต์ เดอ โคราล-เรมุส่าต์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง "วิวัฒนาการของศิลปขอม" นั้นไม่ถูกต้อง ทั้งนี้ เพราะใช้ตัวอย่างน้อยเกินไป ท่าทางของโคนนทิไม่อาจใช้

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

กำหนดอายุของรูปโคนนทิได้ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างสมัยก่อนเมืองพระนครข้างต้น คงมีแต่เพียงเครื่องประดับเท่านั้นที่อาจนำมาใช้เปรียบเทียบกำหนดอายุได้

บรรดาโคนนทิที่ปราสาทพระโคซึ่งตั้งอยู่หน้าทางเข้าด้านตะวันออกของปราสาทแต่ละหลัง มีลักษณะเตี้ยค่อมแบบโคนนทิที่บายัก แต่สลักเป็นผ้าพาดอยู่กลางหลัง โคนนทิที่ปราสาทบากองและพนมบาแค็งชำรุด จนไม่อาจนำมาเปรียบเทียบได้ ณ ปราสาทธมที่เกาะแกร์ มีรูปโคนนทิยืนขนาดใหญ่ ๒ รูป เป็นพาหนะของพระอิศวรและพระอุมามเหศวร เครื่องประดับของโคนนทิ ณ ที่นี้ก็ได้เพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก โคนนทิที่ปราสาทบันทายศรี แม้ว่าจะชำรุดมาก แต่ก็แสดงให้เห็นว่าสลักเลียนแบบธรรมชาติเป็นพิเศษ ตามหลักฐานเท่าที่ค้นพบในปัจจุบัน ก็ดูเหมือนว่าโคนนทิรูปถัดไปจะมีขึ้นในปลายศิลปแบบบาปวน เป็นรูปโคที่ค่อนข้างผอม สวมสร้อยที่ประกอบด้วยกระดึงเพียงเส้นเดียว ในศิลปแบบนครวัด คือที่ปราสาทเจ้าสายเทวดา รูปโคนนทิก็ไม่แสดงอำนาจอีกแล้วและดูคล้ายจะเป็นรูปม้ามากกว่า สายสร้อยซึ่งมีอุบะห้อยและเป็นลักษณะของศิลปแบบนครวัด ได้เข้ามาแทนที่สายสร้อยที่ประกอบด้วยกระดึง ในศิลปแบบบายน รูปโคนนทิ ๒ รูปที่รู้จักกัน คือในระเบียงทิศเหนือของปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนครและที่ปราสาทตาแก้ว สลักได้เหมือนโคธรรมชาติดีขึ้น *(อันเป็นลักษณะของศิลปบายนโดยทั่วไป)* สวมสร้อยคอที่ประดับด้วยกระดึงเล็ก ๆ และอุบะเป็นแผ่นแบนอันเป็นลักษณะของศิลปในสมัยนั้น รอบโหนกบนต้นคอก็มีวงที่ทำด้วยเพชรพลอยสวมอยู่ นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมสัมฤทธิ์ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗–๑๘ ซึ่งหล่อเป็นรูปพระอุมามเหศวรทรงโคนนทิ เช่นในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ และบนกลีบขนุนปรางค์สลักเป็นรูปบุคคลยืนถือตรีศูลอยู่เหนือโคกำลังเดิน นอกจากนี้ยังน่าสังเกตอีกว่าสำหรับประติมากรรมขนาดเล็ก เช่นภาพสลักเทพ ๙ องค์ การปะปนกันก็มีอยู่บ่อย ๆ ระหว่างโคของพระอีศานและกระบือของพระยม

ครุฑ ครุฑมีความสำคัญอยู่ในลักษณะรูปภาพทั้งของศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา แต่ประติมากรรมลอยตัวของครุฑก็มีอยู่น้อยกว่าภาพสลักนูนต่ำ เช่นบนทับหลัง ลวดลายเครื่องประดับเสา ฐานเสาอิงกรอบประตู หน้าบัน ปลายกรอบหน้าบัน ภาพสลักเป็นแนวบนผนัง ฐานฯลฯ รูปครุฑมักเกี่ยวข้องกับรูปนาค โดยเป็นศัตรูและผู้ทำลายนาค แต่บางครั้งเช่นในศิลปแบบบายน ครุฑกลายเป็นผู้ปกปักรักษานาคไปก็มี รูปครุฑที่ใช้เป็นพาหนะมีน้อย ภาพในเทพนิยายที่เกี่ยวกับครุฑมักสลักเป็นภาพนูนต่ำในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖–๑๘ ครุฑของไทยมีลักษณะเป็นของตนเองค่อนข้างรวดเร็ว คือมีศีรษะเป็นนกแต่มีหูเหมือนมนุษย์ มีแขนเหมือนมนุษย์แต่มีปีกมาประกอบ ร่างกายส่วนล่างมีขนนกคลุมและมีเท้าซึ่งเป็นการผสมกันระหว่างเท้าสิงห์และ

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

เท้านก มีหาง การเปลี่ยนแปลงของลักษณะรูปภาพดังกล่าวและลวดลายเครื่องประดับ อาจทำให้เรากะกำหนดอายุของรูปครุฑได้

ในศิลปแบบสมโบร์ไพรกุก ครุฑซึ่งมีหน้าเป็นเหยี่ยวเช่นบนทับหลังด้านตะวันออกของปราสาทสมโบร์ไพรกุกหลังที่ ๑ ใต้ (*ภาพลายเส้นที่ ๓ ในนิทยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๓ หน้า ๘๕*) ก็คงอยู่คู่ไปกับครุฑหน้าคนตามแบบอินเดีย เช่นบนทับหลังด้านตะวันตกของปราสาทสมโบร์ไพรกุกหลังที่ ๑ ใต้นั่นเอง ครุฑแบบแรกซึ่งเป็นต้นเค้าของครุฑขอมปรากฏรูปร่างอย่างแน่นอนในศิลปแบบไพรกเมง เช่นบนทับหลังจากวัดตังกระลัง พิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญ แต่ครุฑหน้าคนนั้นก็ยังคงมีอยู่อีกบ้าง เช่นที่ถาลาบริวัต (*Thala Borivat*) ในศิลปแบบบาเสน ประติมากรรมรูปครุฑลอยตัวที่เก่าที่สุดก็มีอยู่ที่ปราสาทถมอดอป เป็นรูปครุฑสวมกระบังหน้าและ "กิรีฎะ–มุกุฎะ" สวมตุ้มหูเป็นวงกลมใหญ่ ลักษณะเช่นนี้ซึ่งมีวิวัฒนาการของเครื่องประดับเพิ่มขึ้น จะเป็นลักษณะของครุฑขอมต่อไป

รูปครุฑมีความสำคัญสำหรับองค์ประกอบของทับหลังในศิลปแบบพระโคและในปราสาทบาแค็ง ที่ลนนทางเข้าด้านตะวันออกและตะวันตกก็มีประติมากรรมลอยตัวรูปครุฑขนาดใหญ่เป็นครั้งแรกกำลังทำท่าไสติดตามนาค ซึ่งประดับสองข้างทางเข้าศาสนสถานอยู่ ลักษณะเช่นนี้เป็นต้นเค้าของครุฑที่ปราสาทธม ณ เกาะแกร์ ครุฑลดความสำคัญลงไปในศิลปแบบบาแค็ง แต่กลับเป็นที่นิยมกันอย่างมากมายในศิลปแบบเกาะแกร์ เช่นภาพสลักนูนต่ำขนาดใหญ่เป็นภาพครุฑพาหนะในปราสาทกระวัน หรือรูปครุฑกำลังไล่นาคที่ทางเข้าด้านตะวันออกและตะวันตกของปราสาทธม (*รูปที่ ๑๓๓*) รวมทั้งรูปครุฑที่ประดับกึ่งกลางฐานของปราสาทกระหมันและประดับกลีบขนุนประตูชั้นที่ ๑ หลังจากหายไปในศิลปแบบแปรรูปเช่นเดียวกับในศิลปแบบบาแค็ง ศิลปแบบบันทายศรีก็หันมานิยมใช้ครุฑเป็นลวดลายเครื่องประดับอีก เช่นบนเสาและทับหลัง อย่างไรก็ดี วิวัฒนาการที่สำคัญอย่างแท้จริงแม้ว่าจะคงอยู่ชั่วระยะเวลาอันสั้น ก็มาเกิดขึ้นในศิลปแบบบาปวน คือเกิดมีรูปครุฑที่ไม่มีแขนขึ้น ศิลปนครวัดไม่หันมาใช้รูปครุฑตามแบบเก่าอีก แต่

รูปที่ ๑๓๓
ครุฑจากทางเข้าด้านตะวันออกของปราสาทธม ณ เกาะแกร์ ศิลาทราย สูง ๒.๑๓ เมตร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงพนมเปญ ศิลปขอมแบบเกาะแกร์

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ก็ได้คิดรูปครุฑแบบใหม่ๆ ขึ้นด้วย รูปครุฑแบบใหม่ๆ เหล่านี้จะคงอยู่ต่อไปในศิลปแบบบายน คือ รูปครุฑที่เกี่ยวข้องกับรูปนาคอย่างใกล้ชิด เช่นที่สลักอยู่บนกระเบื้องเชิงชาย กลีบขนุนปรางค์ ปลายหน้าบันและราวบันได ครุฑพาหนะซึ่งทำท่ากำลังเดินและยกแขนขึ้นนั้น มีปรากฏอยู่ในภาพสลักนูนต่ำที่ปราสาทนครวัด คือบนหน้าบันและผนังระเบียงชั้นนอกโดยเฉพาะ ในศิลปแบบบายน ครุฑก็มีส่วนร่วมอยู่ในองค์ประกอบขนาดใหญ่ คือสลักเป็นรูปครุฑแบกขนาดใหญ่คั่นกำแพงชั้นนอกของปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนครเป็นระยะๆ รวมทั้งที่มุมของประตูซุ้มชั้นนอก สลักสลับอยู่กับรูปสิงห์ยืนที่ท้องพระลานในบริเวณเมืองพระนครหลวง สลักพร้อมกับรูปใบหน้าบุคคลขนาดใหญ่ที่ยอดปราสาทในศิลปบายน ที่ปลายราวลูกกรง รูปครุฑก็แสดงองค์ประกอบอย่างได้สัดส่วนผสมอยู่กับรูปนาคซึ่งครุฑดูเหมือนจะกำลังปกปักรักษาอยู่ ครุฑเหล่านี้ทำมือแบบปางประทานอภัยในระยะที่ ๑ และที่ ๒ ของศิลปแบบบายน *(รูปที่ ๑๓๔)* แต่ในระยะที่ ๓ ก็ยกแขนขึ้นทั้งสองข้าง นอกจากนี้ ยังมีสิ่งที่คิดดัดแปลงขึ้นใหม่อีกในระยะนี้ คือรูปสุบรรณีเป็นภาพสลักอยู่ที่สระในพระราชวังหลวง *(รูปที่ ๑๓๕)* และรูปครุฑกำลังเดินสลักเป็นแนวอยู่เหนือผนังที่ปราสาทบันทายฉมาร์

รูปที่ ๑๓๔
ครุฑขึ้นนาคบนปลายราวบันได ณ ปราสาทบันทายฉมาร์
ศิลาทราย ศิลปขอมแบบบายน

รูปที่ ๑๓๕
สุบรรณและสุบรรณีสลักบนขอบสระในพระราชวังหลวง
เมืองพระนครหลวง ศิลาทราย
ศิลปขอมแบบบายน

ในประติมากรรมสัมฤทธิ์ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมา ครุฑก็มักปรากฏเป็นพาหนะเช่นเดียวกับเป็นยอดเสาธง ดังจะเห็นได้จากภาพสลักบนผนังระเบียงปราสาทนครวัด หรือเป็น

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ส่วนหนึ่งของเครื่องประดับวัตถุที่ใช้ในกิจพิธี เช่น วัชระ ด้ามกระดึง ฯลฯ หรือเครื่องใช้สอย เช่น เครื่องประดับด้านหน้าของราชรถ ซึ่งบางครั้งก็มีขนาดใหญ่มากและหล่อขึ้นอย่างงดงาม ดังจะเห็นได้จากในพิพิธภัณฑ์กรุงพนมเปญและกรุงเทพ ฯ บางครั้งนาคซึ่งเคยมีอยู่ที่ปลายราวลูกกรง ก็จะมีรูปครุฑตัวเดียวหรือหลายตัวเข้ามาแทนที่ การปรากฏมีประติมากรรมสัญฤทธิ์รูปครุฑขนาดใหญ่จะเห็นได้จากเสียร ๆ หนึ่งในศิลปของแบบบายน ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวีรวงศ์ จังหวัดนครราชสีมา

หลังศิลปแบบบายน รูปครุฑก็เสื่อมลงรวมทั้งลวดลายเครื่องประดับ ในสมัยหลังเมืองพระนคร รูปครุฑที่สลักบนผนังระเบียงทิศเหนือบึกตะวันออกและทิศตะวันออกบึกเหนือของปราสาทนครวัด ก็มีลักษณะใกล้เคียงกับศิลปแบบนครวัดมาก ยกเว้นแต่ลวดลายเครื่องประดับรูปครุฑเหล่านี้คงสลักขึ้นราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ตามรอยเส้นร่างที่มีอยู่แต่ก่อนแล้ว ในประติมากรรมและสถาปัตยกรรมปัจจุบัน รูปครุฑก็ยังคงมีความสำคัญอยู่ว่าเป็นศัตรูของนาค ซึ่งมักสลักเป็นประติมากรรมโดยอิสระหรือมิฉะนั้นก็ใช้เป็นคันทวย ซึ่งแสดงชีวิตจิตใจอย่างมากมาย

ช้าง ถ้าเราไม่นับรูปพระคเณศหรือรูป "คณะ" ที่มีศีรษะเป็นช้าง รูปช้างในศิลปขอมก็อาจเป็นช้างเอราวัณ ๓ เศียร พาหนะของพระอินทร์ผู้รักษาทิศตะวันออก หรือมิฉะนั้นก็เป็นช้าง "ทินนาค" คือช้างประจำโลกหรือช้างรักษาทิศ ตัวใดตัวหนึ่ง นอกจากนี้รูปช้างยังปรากฏในภาพสรรเสริญพระเกียรติหรือภาพเล่าเรื่องอีก เช่นในภาพขบวนทหารบนผนังระเบียงทิศใต้บึกตะวันตกของปราสาทนครวัด ระเบียงชั้นนอกของปราสาทบายน และลานรูปช้างในเมืองพระนครหลวง ฯลฯ ไม่ว่าจะมีหน้าที่อย่างไร ช้างขอมก็ยังคงสลักคล้ายช้างตามธรรมชาติอยู่เสมอ รูปช้างนี้มีปรากฏขึ้นเร็วมากในศิลปขอม คือปรากฏอยู่บนหัวแหวนที่ค้นพบ ณ เมืองออกแก้ว และปรากฏเป็นพาหนะของพระอินทร์บนทับหลังตั้งแต่ศิลปแบบสมโบร์ไพรกุก มองเห็นทางด้านหน้า คุกเข่า และมีหัวเดียว รูปช้างกำลังเดินมีปรากฏอยู่เป็นพิเศษที่ปราสาทหันชัย (*Han Chei*) ในศิลปแบบสมโบร์ไพรกุกและเป็นระยะสุดท้ายของศิลปสมัยนี้ ต่อจากนั้นรูปช้างก็จะหายไปจากทับหลังลวดลายพันธุ์พฤกษาของขอม แต่มาปรากฏขึ้นอีกในศิลปแบบกุเลน เป็นรูปช้างกำลังยืนตรง ตั้งแต่ศิลปแบบบาแค็งเป็นต้นมา รูปช้างเอราวัณ ๓ เศียรจึงได้ปรากฏขึ้นจนถึงปลายสมัยเมืองพระนคร แต่ในภาพสลักรูปเทพ ๙ องค์ ช้างทรงของพระอินทร์ก็มักมีเพียงเศียรเดียวเท่านั้น

ประติมากรรมรูปช้างลอยตัวที่เก่าที่สุดของขอมดูเหมือนจะปรากฏขึ้นในศิลปแบบกุเลน คือ ประติมากรรมบนภูเขาที่สระคำไร (*Srah Damrei*) ประติมากรรมนี้ไม่มีทั้งเครื่องประดับและเครื่องคชาธาร ตั้งแต่ปราสาทบากองจึงปรากฏมีรูป "ทินนาค" ตั้งอยู่ที่มุมของฐานเป็นชั้น ผูกเครื่องคชาธารและสวมสร้อยคอใหญ่ประดับด้วยพังลางหลายแถว รูปช้างเหล่านี้มีวิวัฒนาการไปบ้างเล็กน้อยในศิลปแบบพะแนว เช่น ที่ปราสาทกำไร ปราสาทแม่บุญตะวันออก และปราสาทพิมานอากาศ ณ นักภู หน้าอาคารก้านใต้ ก็มีรูปช้างซึ่งยังไม่สามารถทราบอายุได้ ในศิลปแบบบายน เช่น

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

บนฐานเป็นชั้นของพระคำไรก็มีรูปช้างเชือกหนึ่งซึ่งบัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์กีเมต์ ที่ลานด้านตะวันออกของประสาทพระปีฤหลังที่ ๑๐ และที่มุมกำแพงปราสาทนาคพัน พังลางก็ดูเหมือนจะหายไปจากสร้อยคอช้างและศีรษะช้างก็ประดับด้วยลวดลายซึ่งดูคล้ายกับว่าเป็นภาพเขียน ดังจะเห็นได้ว่าจากภาพสลักนูนต่ำที่ปราสาทบายน ช้าง ๓ เศียรลอยตัวที่มีอยู่เฉพาะลำตัวด้านหน้า มีอยู่ในศิลปแบบบายนเท่านั้น คือยื่นออกมาจากย่อมุมของประตูชุ้มเมืองพระนครหลวง จากมุมบันไดด้านหน้าของท้องพระลาน และจากย่อมุมของปราสาทพระขรกลและปราสาทนาคพันเป็นพิเศษ รูปช้างลอยตัวในศิลปแบบบายนมักใช้งวงที่กำลังม้วนอยู่ยึดดอกบัวไว้ แต่รูปช้างบนผนังชั้นในของมุขด้านเหนือแห่งท้องพระลานของเมืองพระนครหลวง จะรัดรูปนักรบเล็ก ๆ ไว้ด้วยงวง ภาพสลักดังกล่าวน่าดูทั้งในด้านการแสดงความเคลื่อนไหวและสีหน้าเจ็บปวดของเหล่าบรรดานักรบ ในบรรดาภาพสลักนูนต่ำทั้งที่ปราสาทนครวัด ปราสาทบายน ลานพระราชวังหลวง ลานรูปช้าง และปราสาทบันทายฉมาร์รูปช้างซึ่งเป็นพาหนะของพระราชาและขุนพลก็จะผูกเครื่องคชาธาร เครื่องประดับศีรษะของช้างซึ่งคล้ายคลึงกับเครื่องประดับศีรษะของขุนนาง ณ ที่นี้ อาจทำให้เราทราบถึงยศของช้างได้

รูปช้างที่ปรากฏอยู่บนหน้าบันของปราสาทพระป่าเลไลยก์ ซึ่งสร้างขึ้นในพระพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท ไม่ผูกเครื่องคชาธาร เป็นช้างที่เหมือนธรรมชาติมากที่สุดในบรรดาศิลปขอมทั้งหมด *(รูปที่ ๑๓๖)* ศีรษะช้างที่ยกงวงขึ้นบนขอบด้านตะวันตกของสระใหญ่ในพระราชวังหลวงก็แสดงให้เห็นถึงรูปช้างที่แปลกประหลาดในศิลปแบบบายน รูปนี้ดูคล้ายกับรูปช้างเอราวัณใหญ่ที่หล่อด้วยสัมฤทธิ์ในศิลปแบบบายน และปัจจุบันอยู่ที่เมืองมัณฑเลย์ประเทศพม่ามาก *(รูปที่ ๑๐ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๑ เล่ม ๒ หน้า ๕๖)*

รูปที่ ๑๓๖
หน้าบันด้านทิศเหนือของประตูชุ้มวัดพระป่าเลไลยก์
แสดงภาพปางทรงทรมานช้างนาฬาคีรี ศิลาทราย
ศิลปขอมแบบบายนตอนต้น

(ยังมีต่อ)